
Kovács Bodor Sándor

MONOLÓGIUM
Portréfilm Nagy Pálról
(III. rész)

Fiatal életünk egyik nagy élménye volt a Kassák Lajossal való találkozás. Itt találkoztunk vele, Párizsban. Őt már 1962-ben meghívta Párizsba az egyik tanítványa, aki talán nincs is olyan jó művész, mint Kassák maga, de aki befutott és világhírűvé vált. Viktor Vasarelyről beszélek, vagyis Vásárhelyi Győzőről, aki ilyen szempontból hűséges tanítvány volt, mert első dolga volt az a forradalom után, hogy mesterét meghívta Párizsba és szervezett neki egy igen jó kiállítást a Denise René Galériában, amely az egyik legjobb párizsi galéria volt. 1962-ben nem engedték ki Kassák Lajost, ott voltam ezen a megnyitón, ahol az utolsó pillanatig hitegették őt, rendkívül megalázó módon, hogy útlevelet kap, de nem kapta meg, és még a kiállítás estéjén odatelefonált és közölte Vásárhelyi Győzővel, hogy sajnos nem; végleg elmarad az utazása. Vásárhelyi majd szétrobbant a méregtől, ott álltam mellette, amikor is odalépett hozzá Szabó Gyula akkori magyar konzul – ő megérkezett erre a kiállításra – és már messziről a kezét nyújtva ment Vasarely felé. Vasarely ránézett – a maga nem tudom, 180-as vagy 190-es magasságából – és azt kérdezte, hogy maga kicsoda. Akkor mondta, hogy ő Szabó Gyula, a magyar konzul. Vásárhelyit előntötte a méreg és azt mondta neki: „*Akkor tudja mit? Menjen az anyja...!*” – és nem fogott vele kezét.

1963-ban aztán mégiscsak sikerült Kassáknak Párizsba jönnie, feleségével, Klárral együtt. Nagyon szerettük Kassák Klárit is, aki sokat segített abban, hogy férje túlélje ezeket a nehéz éveket. Tanárnőként dolgozott és nagyon harmonikus, jó házasság volt az övéké. Kassák Lajosról azt mondták, hogy rossz természetű, nehéz ember. A mi tapasztalatunk ennek a biztosítéka ellentmond. Azt hiszem, arról volt szó, hogy ők sokan kezdtek Kassákkal, mint fiatal avantgarde írók és aztán mikor látták, hogy ez bizony egy nagyon nehéz, meredek út, akkor átmentek a könnyen járható, széles – és mindenki által használt – országútra. Ez bizony nem tetszett Kassáknak, és amikor megkérdezték a véleményét, azt ő nem hallgatta el...

Mi azt tapasztaltuk, hogy ő rendkívül figyelmes ember, s akkor már elég idős volt, hetvenen felül, ha jól emlékszem, de sok mindenre rákérdezett,

beszélgetett velünk, és néhány tanácsot is adott. De beszélt magáról is... és természetesen adott kéziratot. Azt mondhatom, a legnagyobb figyelem és szeretet volt benne. Nem volt ölelkezős, puszilkozós, hangoskodó ember. Szigorú, idős úr volt, aki ült a sarokban, de a szeméből sugározott az értelem és a szeretet. Később egy összejövetelel Bujdosó Alpár barátom előadása elején kijelentette, hogy bizony Kassákon is túl kell egyszer lépnünk, és talán most van az a pillanat, amikor túllépünk Kassákon, vagy Kassák művein... És ez talán megtörtént; de mindig megmaradt szeretett apánk.

*

A Shakespeare and Company több évtizede megvan – angol könyvesbolt. Ennek tulajdonosa jelentette meg Joyce *Ulysses* című regényét, melyet minden nagyobb kiadó visszautasított. Itt jelent meg először angolul, aztán pár év múlva franciául is. Azt hiszem, ez a regény a XX. század legnagyobb remekművei közé tartozik. Három nagy remekművet tartok igazán számon: Proust *Az eltűnt idő nyomában* című regényfolyamát, Joyce *Ulysses*-ét, illetve Finnegans Wake és Szentkuthy Miklós *Prae* című nagyregényét. Nem rossz arány, hogy a világirodalom XX. századi három vagy négy remekműve között egy nagy magyar regény is van, a *Prae*. Igaz ugyan, hogy a magyar olvasó alig-alig ismeri ez utóbbit, mert a legutóbbi kiadása jó húsz évvel ezelőtt jelent meg és a magyar irodalomtörténet sem a kellő helyén tartja számon. Ha számon tartaná, akkor odahathatna, hogy legyen minél több modern kiadása is és nem is törődnek Szentkuthyval, aki a XX. századi világirodalom egyik óriása éppen úgy mint Kassák Lajos, vagy Weöres Sándor.

*

Hát ez a 36 rue Bloquad ez volt a *Magyar Műhely* egyik szerkesztősége éveken keresztül. Az előző szerkesztőség az fönt volt a XX. kerületben. Ott nagyon megjártuk, mert egy félig romos házban béreltünk lakást és ugyan megkaptuk a hivatalos papírt, hogy azt a házat le fogják bontani, de hát teltek a hónapok, sőt az évek és senki nem akarta azt a házat lerombolni. Így mi sem mozogtunk, nem is reagáltunk ezekre a levelekre. Azután egy szép napon a Papp Tibor kollégámmal metróval felmentünk oda és a ház helyén egy romhalmazt találtunk. Ledózerolták azt a két-három házat és a lesímtott földből egy *Magyar Műhely* lap állt ki – a címdalt fújdogálta a szél. Ott veszett minden dokumentumanyagunk, levelezésünk...

Aztán hosszú éveken keresztül másutt béreltünk egy kis lakást, ahol a Műhelyt szerkesztettük. Az volt ennek az egésznek az előnye, hogy hazai íróbarátainkat el tudtuk itt helyezni. Akkor az rendkívül fontos, és rendkívül

nagy szó volt, hogy ingyen laktak Párizsban. Itt legalább 30–40 magyar író megfordult – főleg a fiatalabbak, de idősebbek közül is –, tulajdonképpen az akkori magyar irodalom színe-java ismerte ezt a címet. Hát ez a két szerkesztője volt tulajdonképpen a *Magyar Műhelynek*. Azután már inkább magánlakásban szerkesztették a lapot.

*

Idővel egyre nehezebben tudtuk a nyomdaköltséget összekoldulni és már alapítványok sem nagyon segítettek irodalmi folyóiratot, látható volt tehát, hogy ezek a támogatások el fognak tűnni. Elhatároztuk Papp Tibor kollégámmal, hogy kitanuljuk a nyomdász mesterséget és megpróbálunk egy kis nyomdát létrehozni. Ez részben sikerült, mert éppen hogy csak elindultunk és néhány gépet bankhitel segítségével megvettünk, amikor kitört a 68-as diáklázadás. Három hónapig nem dolgoztunk, sztrájkoltunk, tehát egy fillért sem kerestünk, ám a bankok utána ugyanúgy bevasalták az esedékes részleteket, amiket nem tudtunk kifizetni, úgyhogy csődöt jelentettünk, s otthagytuk a gépeinket abban a nyomdában.

Kovács Bodor Sándor felvétele

De hát a Sorbonne nemcsak arról híres, hogy itt osztják, ápolják, adják át a tudományt, elég nagy hírnévre tett szert 1968-ban is, mert ezt volt a francia diáklázadás központja.

Ez az udvar állandóan tele volt forrongó, forró fejű diákokkal. Mindenki itt beszélt, rengetegen szóltak a tömeghez. Itt szedték fel először a macskaköveket és építettek barikádokat és innen indult ki az a megújulási folyamat,

diákforradalom, amely aztán tulajdonképpen Franciaország újabb előrelépését eredményezte, hozta magával. Érdekes és én – ha mondhatom ezt – büszke vagyok rá, örülök neki, hogy két fontos forradalmat éltem meg... Nem „csak” a XX század nagy háborúját a 2. világháborút, hanem éltem meg Magyarországon, de Egerben az 1956-os forradalmat, és 1968 májusában a párizsi diákforradalmat.

1968 természetesen nemcsak Franciaország további fejlődésére volt nagy hatással, de az én személyes gondolkodásomra is, hogy úgy mondjam fejlődésekre, vagy változásokra is. Akkor ugyanis végleg beláttam, hogy forradalmakra mindig szükség van, mert a társadalom bizonyos idő után stagnálni kezd, elakad a társadalmi fejlődés. Szükség van ezekre a nagy felbuzdulásokra, ezekre a válságállapotokra, hogy az ember bizonyos dolgokat belásson, levonja a következtetéseket és radikálisan továbblépjen.

A forradalom nem valami zilált veszélyállapotot jelent, hanem a társadalom konvulzív változásának kezdetét.

*

1967-ben rendeztünk egy nemzetközi írótalálkozót, fiatal írók első nemzetközi találkozóját, aminek az volt a címe, hogy Atelier 1. Körülbelül 60–80 író jött el a világ minden sarkából Magyarországról is, s öt erdélyi magyar írókat is sikerült meghívunk és ezt a következő esztendőben természetesen folytatni akartuk. A franciák hivatalosan is segítettek és 68 májusában lett volna az Atelier 2., amire szintén meghívtunk vagy 120 fiatal író a világ minden tájáról, amikor is kitört a forradalom... Teljesen kétségbeestünk, mert szó sem lehetett arról, hogy a nagy nemzetközi találkozót megrendezzük, de nem tudtuk lemondani a találkozót, mert sok írónak nem ismertük a telefonszámát, a posta pedig nem működött. Úgyhogy kocsiba ültünk, literenként koldultuk össze a benzint barátainktól – mert a benzinkutak is zárva voltak. Összeszedtünk annyi benzint, hogy el tudtunk menni Belgiumba és 60 vagy 80 táviratot feladtunk a világ minden részére, hogy ne jöjjenek az emberek. Ennek ellenére beállított legalább 20–25 kelet-európai fiatal író, mert ők ki akarták használni, hogy végre francia meghívó levélhez jutottak, tehát szabadon jöhetnek Nyugatra.

*

Ott látod az Odeon színházat, 1968-ban, ott volt egy kitűnő magyar irodalmi est. Pár magyar költő, többek között Pilinszky, volt akkor Párizsban. Bent a színpadon Pilinszky János elhaló, mártír hangon olvasta fel verseit, kintről pedig tódult be a füstgázbombák orrfacsaró illata; ordibálást hallotunk, rendőrcsizmák kopogását... és bent Pilinszky elhaló hangon olvasta műveit,

az utcán pedig forradalom volt. Ez olyan furcsa kontrasztot képzett, hogy magunkban azt kérdeztük: mi van, melyik az igazi?

A *Magyar Műhely* nemcsak folyóirat volt, hanem könyvkiadó is és mozgalom. Könyvkiadó volt, hiszen ezalatt 35–36 év alatt több mint 60 kötetet jelentett meg, főleg Nyugaton élő magyar íróktól, s természetesen saját könyveinket is kiadtuk.

1972-ben tartottuk az első Magyar Műhely Találkozót, ahová tulajdonképpen a lap munkatársai jöttek el a világ minden részéből. Amerikából éppúgy, mint Németországból, Magyarországról. Mindig hívtunk 8–10 hazai író, mely során nehéz alkudozásokat folytattunk az akkori kulturális élet felelőseivel, mert ugye ők szerettek volna, megbízható, jó költő elvtársakat küldeni ezekre a találkozókra... Mi viszont a barátainkat akartuk kihívni, azokat, akiket nagyra tartottunk: Tandori Dezsőt, Esterházy Pétert, Erdély Miklóst, Orbán Ottót és másokat. Állandóan alkudozni kellett. A magyar kultúrpolitika küldött egy általuk megbízhatónak tartott költőt, mire mi kértük, hogy rendben van, meghívjuk, de akkor engedjék ki Erdély Miklóst is...

Tizenhét vagy tizennyolc ilyen találkozót szerveztünk. A nyugati résztvevőktől részvételi díjat kértünk, a hazai résztvevők viszont ingyen és bérmentve vettek részt ezeken a találkozókra.

Ezeken a találkozókra osztottuk ki a Kassák Lajos-díjakat is. A Kassák Lajos-díjat a művész özvegye, Kassák Klári alapította, de anyagilag hozzájárult a világhírű festő Nikolas Schöffer, tehát Schöffer Miklós. Érdemes végignézni a Kassák-díjasok névsorát, nagyon büszkék vagyunk rá...

Volt olyan találkozó, amelyen ott volt a párizsi magyar követ, ott voltak hazai főosztályvezetők, tehát ők maguk is konstatálhatták, hogy ez nem összeesküvés, politikáról nincs szó, viszont radikális avantgarde esztétikáról annál több. Talán ők nem tudták, hogy ez sokkal gyúlékonyabb anyag, mint egy politikai szólam... Na most ez a viszony tulajdonképpen eléggé nyíltan, mindenki előtt ismertén folyt, ezért aztán az emigráció jobb oldali része minket kommunistának kiáltott ki, a hazaiak viszont mindig azt hitték, hogy minket a Szabad Európa pénzel. Amikor világossá vált, hogy sem ez, sem az, akkor mindent kitaláltak ránk, hogy zsidók vagyunk, buzik vagyunk... ez az utóbbi fáj a legjobban.

Ezzel aztán nagyon sok hazai ellenségünk, rágalmozónk megbukott, mert mindent el lehetett mondani a *Magyar Műhely* akkor még ifjú és bátor szerkesztőiről, de azt hogy buzik, azt senki sem gondolhatta.

*

Részt vettünk az anyanyelvi konferencia munkájában. Az anyanyelvi konferenciát a hazai hatalom azért hozta létre, hogy valamilyen módon

megnyerje magának a nyugati emigrációt, viszont a mozgalom vezetői között nagyon derék nyelvészek, egyetemi tanárok voltak, akik valószínűleg nem azt akarták, hogy megnyerjék politikailag a nyugati emigrációt, hanem egyszerűen valamilyen létező csatornát hozzanak létre az emigráció és a hatalom között. Akkor már odahaza is sokat enyhült a helyzet, innen is sokan mentek haza látogatóba. Mi részt vettünk az anyanyelvi konferencia munkájában, ami miatt a nyugati jobb oldali és fasiszta emigráció újra éles támadást intézett ellenünk, s ez a mai napig – bizonyos fokig – folyik.

Ezeken a konferenciákon aktív szerepet vállaltunk, részt vettünk, hozzászóltunk, beszélünk, a hazai barátainkkal együtt terveket szőttünk. Mindig fájt, hogy ezek a szájtépő emigránsok, akiknek az egész ellenállása abban merült ki, hogy tájékozva szidták az országot, nem utaztak Magyarországra; tulajdonképpen azt sem tudták, hogy mi történik ott, milyen folyamatok mennek végbe, de bennünket lehazaárulóztak, úgy, hogy nem tudták, milyen kemény küzdelmet folytattunk. Olyan kemény küzdelmet, hogy időnként még az életünk is veszélyben forgott – de erről most nem akarok részletesen beszélni. A szombathelyi anyanyelvi konferencián, ahol én személy szerint azt mondtam, hogy most már felkérjük azokat az ávosokat, akik eddig itt felügyeltek, hogy hagyják el a konferenciát, menjenek el. Egy félreeső helyen – a megszervezett vacsora – előtt körülvettek és azt hittem, hogy ott, Szombathelyen a mesterséges tóba fojtanak. Ilyen szinten ment a játék, és én ma is meg vagyok róla győződve, hogy a rendszerváltás folyamatában a nagy világpolitikai áramlatok mellett az a munka is benne van, amit mi dialógus-politika címen folytattunk.

*

Cherveyben ülünk egy Champagne-i falucskában. Egészen véletlenül kerültünk ide és vettük meg ezt a vidéki házat. Amikor ideköltöztünk, akkor is itt lakott még a valamikori vízimolnárnak az akkor 80 éves lánya. Ez a kis, alacsony, hosszúkás parasztház vízimalom volt ugyanis, mert itt folyik az Artz folyócska, ami hajtott egy kereket, melynek erejével itt őrölték a búzát.

Itt azért csinálnak pezsgőt a középkor óta, mert a szerzetesek rájöttek, hogy a szőlő itt nem érik be, s pont emiatt a mostoha klíma miatt... és hát mit lehet ebből csinálni? Tehát ha nem lehet belőle bort készíteni, csináljunk valami mást. Így találták ki – a hátrányból előnyt kovácsolva – a pezsgőt.

Úgy voltam Cherveyvel magam is, hogy ha már itt van vidéki házunk, ezen az esős, nem túlságosan napsütötte területen, akkor én is megpróbálok belőle pozitív dolgot kihozni, s egy időben éveken keresztül ide jártam le dolgozni, írni, ami azért volt lehetséges, mert a kollégámmal Papp Tiborral hetente váltottuk egymást. Az egyik héten ő volt bent a nyomdában, a másik

héten én. Nos, amikor nem kellett bemennem a nyomdába, beültünk feleségemmel a kocsiba, lejöttünk ide és mivel általában nem sütött a nap, nem kísértett a gondolat, hogy milyen jól el tudnék napozni, elnyúlva a nyugágóban, hanem odaültem az íróasztalom elé – amely egyébként a Chervey környéki szőlősdombokra nézett – és nagyon sok szöveget írtam.

Műveim jelentős százaléka itt született. Ezért fontos nekem Chervey.

1968–69 körül vettük meg ezt a házat és amíg el nem váltunk – mert aztán később szétváltak útjaink Emiliennel, ez 83-ban volt – jó 15–18 évig írogattam itt. Nagyon jó barátok maradtunk, de elváltunk és ez a vidéki ház az Emilienné maradt. A párizsi lakás maradt az enyém és egy tűzpiros Ford Escort, ami akkor jelent meg a piacon. Emilien tudta, hogy ez nekem fontosabb, mert akkor már sokat jártam Magyarországra, ő pedig inkább a csendre, a nyugalomra és a kertre vágyott. Ezért lett övé Chervey.

Megmaradt a párizsi lakásom egész pontosan a Monrouge-i lakásom – Párizs peremén –, ahol nagyon jól tudtam, s ma is nagyon jól tudok dolgozni. Egyedül élek, tudod, tehát ez egy valódi alkotóműhely, senki és semmi nem zavar. Macskám sincs, kutyám sincs, sőt még egy cserép virágom se, hogy azzal se kelljen foglalkozni és teljesen az irodalomra tudjak koncentrálni.

*

Úgy vagyok az élettel, hogy abban kötelezően és elkerülhetetlenül van nyereség és veszteség, a szó szellemi, anyagi, fizikai és erkölcsi értelmében. Ha ezek nagyjából egyensúlyban vannak, azt nevezik boldogságnak, vagy harmóniának. Úgy érzem, hogy bármire gondolok – Cherveyre, a lakásomra, az elvesztett barátokra, az új barátokra –, azt mondom, a nyereség és a veszteség kiegyensúlyozódik, tehát valamiféle harmónia jön létre. Boldog embernek tartom magam.

Sokszor rákérdeznek: hol érzed magad otthon; hol vagy otthon; melyik a te hazád? Erre azt szoktam válaszolni, hogy az én hazám Európa; európai vagyok és hogyha tovább szűkítem a kört, azt mondanám, hogy Magyarország és Franciaország, mert mindkét országot hazámnak tekintem. Huszonkét évet éltem Magyarországon, és hát számítsd ki, mennyit éltem Franciaországban, mert ma 67 éves vagyok.

Ez a „kérdés” soha nem jelentette számomra azt, hogy választani kell. Azt jelentette – és ezt próbáltam meg jó néhány társammal együtt –, hogy valamiféle szintézist létrehozzak. Ezért mondhatom magam igazi európainak.

*

Az maszlag, „legenda”, hogy valaki elfelejti az anyanyelvét. Aki szereti az anyanyelvét, beszéli azt, olvas könyveket, az sohasem felejt el. Nem kopik

meg az anyanyelv, nem esik le az ékezet, ugyanakkor az az állapot, az a két-nyelvűség, amiben én és legjobb társaim leledzünk az egy fantasztikus gazdagságot jelent. Azt, hogy én ismerem e két kultúrát, életem egyik nagy szerencséjének tartom.

Chervey felértékelődött bennem, tudod. Felértékelődött azért, mert itt vannak ezek a gyönyörű kövek; felértékelődött, mert nagyon szép szőlősdombokra látni; felértékelődött, mert a kertben van egy fa, ami nem is tudom pontosan, hogy milyen fajta, de az úgy susog, ahogy a magyar költészetben susogtak a fák évszázadokon keresztül.

*

Hát lejöttünk délre a TGV-vel, amely most már 3 óra alatt leér Marseille-be, s most itt vagyunk Triumph szigetén, Marseille-el szemben, hogy megnézzük milyen is ez a Mediterranium. Nem véletlen, véleményem szerint, hogy az emberi civilizáció egyik bölcsője feltétlenül ez a Mediterrán tengerpart.

Egyrészt vonz a nap, a természet, ugyanakkor vonz ez az ősi kultúra is. Itt érzem magam valóban elememben. Ezen a tájon úgy érzem mindig, hogy hazajöttem, hogy itthon vagyok.

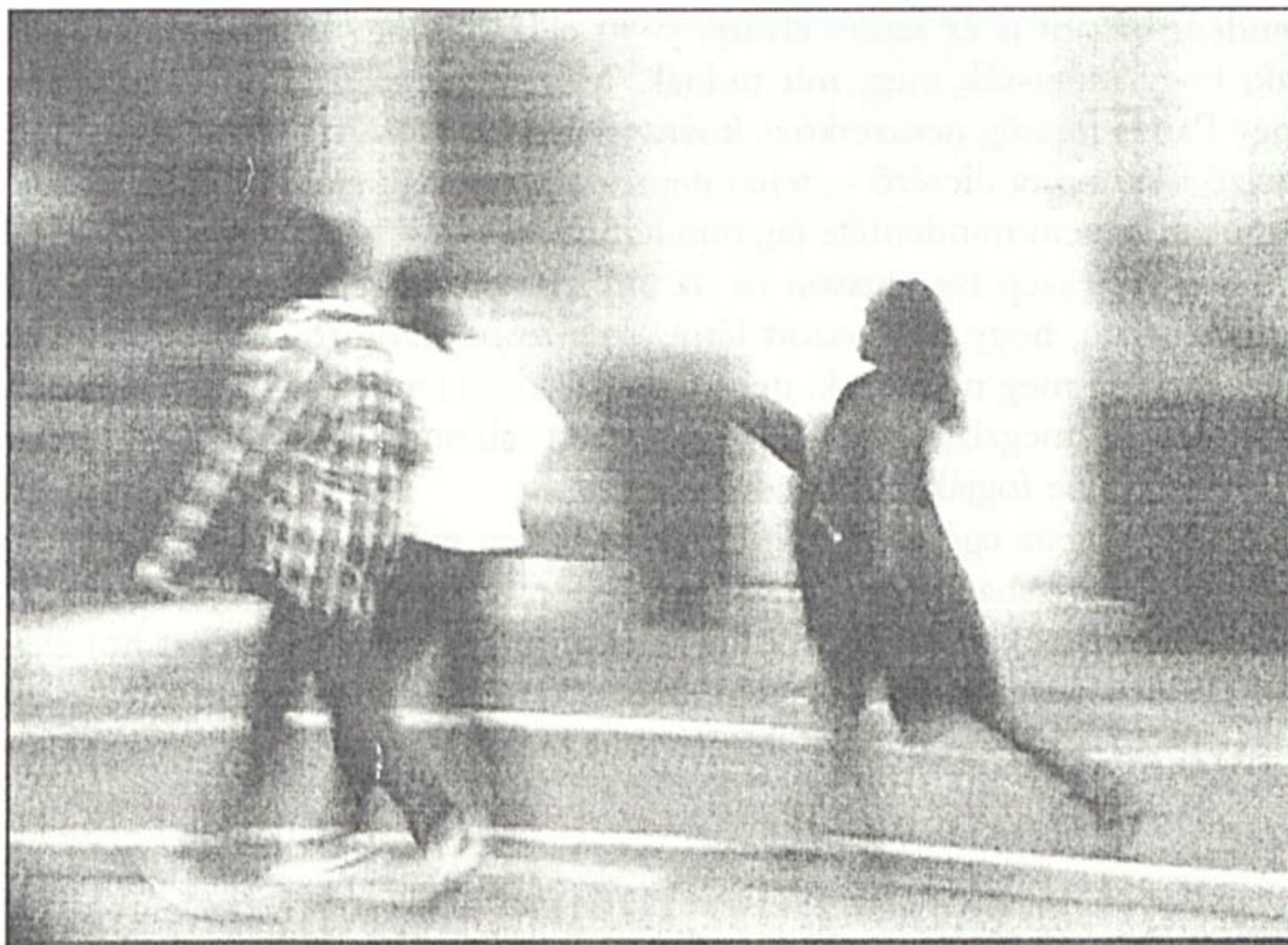
Akarva-akaratlanul, tudatosan vagy ösztönösen a tenger motívuma, a dél motívuma, a déli tengerpart motívuma nagyon sok művemben ott van.

*

Sipos Gyula (Párizs): – Palinak a szerepe azt hiszem, hogy nem feltétlenül a legfeltűnőbb, de azt hiszem, nélküle nem lett volna. Ez utólagos főbajtás, de akkor, amikor őt fiatal, néptanítós felbuzdulású, Németh Lászlós narodnyik nemzetnevelőként, apostolként és vízicserkészként megismertem, azok mögött volt az a nagyon kemény és elszánt tartás, amelyik a Magyar Műhelyt a vállán hordozta és amely nem engedett a nem sokkal később felismert igazából. Palinak a fejlődésében van a rejtély, hogy népnemzeti Tamási Áronos, Sánta Ferences ihletésű prózáiról és a hóna alatt Németh Lászlóval körbejáró jövő néptanítóból hogyan lett avantgardista művész. Ezt fejtsse meg a lélekbúvár és fejtsék meg az irodalomtörténészek és történészek. Tény az, hogy nélküle egyszerűen nem lett volna így, nem lett volna így és nem lett volna ilyen sokáig. Ezt bármely történész így mondaná és a képmutatóbb vagy szentimentálisabb jóbarát ennek szintén nem mondana ellent; legyen hiteles, hogy magam malíciózusan mondom.

Bujdosó Alpár (Bécs): – Nagyon sokan voltunk 56-ban és egyre kevesebben vagyunk azok közül, akik valahogy megmaradtak abban a gondolatvilágban, amit akkor valamennyien gondoltunk az egyetemisták közül és még kevesebben lettek, akik ezt az egészet megpróbálták elméletileg vagy elvileg is megfogalmazni. Na most, Pali tartozik a

kevesek közé, aki ezt tökéletesen megtartotta magának, pontosan emlékszik rá és irodalmilag vagy irodalmi eszközökkel vagy szövegeszközeivel ennek a mélyére is ment később. Ő valahol egész biztosan mindent politikai dolgot, irodalmat, társadalmi dolgot valahol az erkölcs végéről tud felgöngyölíteni. Úgy tűnik, hogy az utóbbi időben egy kicsit háttérbe szorult az ő és az én irodalmi tevékenységem is. Megöregedtünk. Most inkább visszatekintés formájában életrajzokban – nem is tudom, hogy nevezzük ezeket – próbáljuk ugyanazt elmondani, amit az irodalmi szövegekben tettünk. Én jobban örülnék neki Palinál is, hogyha inkább az irodalmi, az alkotói szövegekre kerülnénk vissza.

Kovács Bodor Sándor felvétele

Ez a lüktető nagyváros rengeteg meglepetést tartogat, nem lehet elaludni, mindig dolgozni kell, versenyben marad az ember. Azt szoktam mondani, hogy ez egy akkora trágyadomb, hogy ha egy magot leejtenek és az még csíráképes, biztos, hogy ki fog csírázni. Ha tehát valaki tehetséges és valami kis szorgalom van benne, akkor biztos, hogy viszi valamire művésziileg, emberileg. Itt a Képzőművészeti Főiskola környékén is – különösen itt ebben a negyedben – rengeteg kis galéria van, jobbnál jobb galériák,

képzőművészeti kiállítótermek, és hogyha ebbe bekukucskál az ember, akkor némi magyarázatot kap arra, hogy miért volt mindig Párizsnak ez a rendkívül erős vonzása és fontos szerepe az emberi gondolkodás történetében. Úgy gondolom, hogy ennek sok összetevője van, de itt egyet jól lehet konstatálni, mégpedig azt, hogy itt a legrégebb, úgynevezett primitív művészet alkotásai és a legújabb absztrakt kép sokszor ugyanabban a galériában egymás mellett van elhelyezve. Egyrészt azt bizonyítván, hogy ez az összeházasítás sikeres lehet, másrészt azt, hogy semmiféle előítélete ne legyen az embernek semmilyen művészi megnyilatkozással szemben. Mondom, Párizs egyik titka az, hogy mindent elfogad és nem csak elfogadja, hanem mindent bátorít is és szinte elvárja az itt élőktől, hogy valamit produkáljanak, hogy mutassák meg, mit tudnak. Másodikként azt is megemlíteném, hogy Párizs mindig nemzetközi, kozmopolita város volt – természetesen ez a jelző számomra dicsérő –, tehát nemcsak a franciák éltek itt és érezték jól magukat, hanem mindenféle faj, mindenféle náció.

Hogy egy szép ívet fusson be az ember élete itt lehetséges. Még azt is hozzátenném, hogy mit hozott létre: dolgozott, alkotott, s lehet, hogy azt pillanatnyilag még nem értik, nem fogadják el az emberek, de ha értékes és gondolatilag megalapozott, jól kivitelezett alkotásokról van szó, akkor előbb-utóbb be fogják azt fogadni.

Addig, míg az egészségem megvan és bírom erővel, addig nem hagyom el Párizst. Párizsban élni önmagában élmény és érdekes. Majd az élet eldönti, hogy öregkoromban hol fogok élni, hogy az utolsó éveket hol élelem. Egyelőre nemigen foglalkozom ezzel a kérdéssel, mert nagyon remélem, hogy 10–20–25 jó évem van – hiszen még csak 67 éves vagyok.